

Bibliotekarstudentens nettleksikon om litteratur og medier

Av Helge Ridderstrøm (førsteamanuensis ved OsloMet – storbyuniversitetet)

Sist oppdatert 08.12.20

Folkebok

En trykt fortelling, utgitt fra renessansen og senere, vanligvis med ukjent forfatter. Folkebøkene ligner ofte korte romaner, skrevet for folk flest (eventuelt med tresnitt-illustrasjoner). Folkebøkene lå nær opp til muntlige overleveringer (Woeller og Woeller 1994 s. 143). Det som på engelsk kalles “chapbook”, dekker delvis det samme som den tyske og nordiske termen folkebok.

Betegnelsen “folkebok” (“Volksbuch”) skal stamme fra den tyske forfatteren og historikeren Joseph Görres, som brukte det tidlig på 1800-tallet (Arnold og Sinemus 1983 s. 498). Han ga i 1807 ut verket *De tyske folkebøkene*.

“Folkböcker är ett begrepp med en komplicerad historia. Det syftar inte på en genre i egentlig mening utan betecknar snarast en löst definierad grupp av litterära verk av företrädesvis fiktionsprosa, vilken från 1500-talet till 1700-talet kom att behandlas samfällt som exempel på undermålig litteratur. Under romantiken, då begreppet folkebok uppstod, omvärderades denna syn och de tidigare så föraktade verken ansågs nu rymma djupa visdomar under en till synes naiv yta. Folkböckerna betraktades då som den skriftliga motsvarigheten till de muntligt bevarade folksagorna.” (Rikard Wingård i http://www.oversattarlexikon.se/artiklar/Svenska_översättningar_av_folkböcker; lesedato 10.04.18)

Det er en “litteraturtype som oppstod i forbindelse med boktrykkerkunsten fra slutten av 1400-tallet, og var i omløp til slutten av 1800-tallet. På latin ble disse bøkene kalt *romanice*, det vil si “på folkespråket”, altså ikke på latin. Dette har blant annet gitt opphav til det engelske ordet *romance*. Betegnelsen folkebøker, “Volksbücher”, ble utmyntet under romantikken, der sammensetninger med “volk” ble brukt om det brede lag og det en anså for å være en særlig genius eller “folkeånd”. Litteraturhistoriker og språkforsker Rasmus Nyerup (1759-1829) skriver i sin avhandling om de gamle folkebøkene, *Almindelig morskabslæsning i Danmark og Norge igjennem Aarhundreder* (1816), at leserne var “Bønder og Haandværksfolk, Fiskere og Matroser, Hyrder og Bergverksarbejdere i Tyskland og Holland, i Engelland og Frankerige, i Spanien og Italien”, foruten i Danmark og Norge” (Eva-Marie Syversen i https://brage.bibsys.no/xmlui/bitstream/id/247073/Avhandling_Syversen.pdf; lesedato 09.05.16).

“Ordet kommer av tyskans *Volksbuch* og började på allvar att användas i början av 1800-talet när man i romantisk anda ville återerövra den enkla livsvisdom og de folkliga grundsanningar, som man menade hade gått förlorade i tidens förflackade samhälle. Folkböcker blev då namnet på litterära verk som under en förment naiv yta ansågs bevara dessa ursprungliga kunskaper. Skillnaden mellan en saga og en folkbok var närmast den att medan den förra var bevarad genom muntlig tradition, og kanske i senare tid nedtecknad, tillhörde den senare ett skriftligt arv, bevarat i manuskript og tryck. Folkboksbegreppet blev framförallt känt og stadfast 1807 genom utgivningen av Joseph Görres *Die deutschen Volksbücher*, vilken listade 49 olika verk, som i Görres’ romantiska mening kunde karakteriseras som folkböcker. I Görres’ lista fanns alla möjliga litterära genrer representerade, allt från kärleks- og äventyrsberättelser till hantverkshandböcker, spådoms- og drömböcker og resehandledningar. Så småningom utkristalliserade sig emellertid begreppet till att främst avse fiktiva prosaverk, men även inom denna begränsade kategori rymdes ett mycket disparat material, bestående av skämthistorier, riddaräventyr, helgon-legender, romantiska berättelser, österländskt sagostoff med mera.” (Wingård 2014)

““Folkebøkene” har hatt stor internasjonal utbredelse. Ofte ble de utgitt anonymt. De var først en del av overklassens litteratur. I løpet av de første århundrene etter middelalderen spredde de seg til de lavere sosiale lag av befolkningen. I takt med denne publikumsforskyvningen sank bøkene status. Noen forskere har forsøkt å bruke statistikk fra bøkene utgivelseshistorie og i tillegg ta utgangspunkt i de tilgjengelige data om lesergruppen til disse bøkene i et forsøk på å avgrense sjangeren “folkebøker”. Fra et mer litteraturvitenskapelig synspunkt synes dette å være den eneste måten man kan forsvare bruken av begrepet “folkebok”. Andre kriterier kan ikke brukes. Det som kompliserer denne metoden, er at materialet er fullt av huller; mange utgaver av bøker fra 1400-1600-tallet må antas å være tapt for alltid, og kildene til informasjon om lesergruppene er i høyeste grad mangelfulle. Hva bøkene utbredelse og tilgjengelighet angår, kan man sammenlikne folkebøkene med vår tids paperpackbøker. Johannes Knudsen, utgiveren av *Lucidarius* [...], karakteriserer folkebøkene som “Bøger, som i Spekulationsøjemed er trykt og udstyret med hele Folket for Øje, især dog de brede Samfundslag, og som virkelig ogsaa er trængt ud til og læst af disse gennem adskillige Slægtled. Heraf følger altsaa, at der ikke kan trækkes nogen skarp Grænse mellem dem og den øvrige Literatur.” (*Lucidarius* s. 8)” (Per-Erik Skramstad m.fl. i <http://www.gravgaver.no/folkebok.htm>; lesedato 20.11.18)

Et latinsk manuskript om Johann Fausten (eller Faust) var kjent i studentmiljøet i Wittenberg i Tyskland fra ca. 1570 (Boerner 1964 s. 140). Boka om Faust handler om en vitebegjærlig doktor som inngår en pakt med djevelen: Først skal Faust få oppfylt sine ønsker, men deretter skal djevelen eie Fausts kropp og sjel. I 1587 kom den første versjonen av historien skrevet på tysk, under påskudd fra den anonyme forfatteren at den skulle fungere som en advarsel til leserne. Allerede kjente episoder fra Fausts liv ble her supplert med nye episoder. Den fullstendige tittelen

på folkeboka om Faust er på over 80 ord og består av et resymé av hele handlingen, samt en påpekning av at historien er et “skrekkelig eksempel” til advarsel for leserne (Eversberg 1985 s. 20). I 1588 ga tyskeren Johannes Feinaug ut en versifisert versjon med tittelen *En sannhaftig og skrekkelig historie: Om D. Johann Fausten*. Den tyske dikteren Goethe baserte seg blant annet på *Historien om D. Joh. Fausten* fra 1587 da han skrev skuespillet *Faust* (i forskjellige versjoner fra år 1790).

“[D]en såkalte “Folkeboken” fra 1587 [...] som hadde den fulle tittelen *Historien om Doktor Faustus, den kjente trollmann og svartekunstner*, samlet store deler av det populære Faust-stoffet mellom to permer. Det var åpenbart en god idé: Folkeboken ble en av det fremvoksende europeiske bokmarkedets første bestselgere, oversatt til en rekke språk og trykket i mer enn 20 opplag i løpet av en tiårsperiode. Her presenteres Faust som en frafallen teolog, på jakt etter universets hemmeligheter, som reiser til Krakow for å studere magi. Han drives av en intens kunnskapstørst og erkjennelsestrang som til slutt fører ham inn i en pakt med djevelen: Hvis alle Fausts ønsker blir oppfylt, skal han gi fra seg sin sjel når tiden er inne. Historien er åpenbart skrevet til skrekk og advarsel: Fausts hovmod, vellystighet og nysgjerrighet – tre erkesynder i middelalderens univers – fører til slutt til en voldsom og smertefull død når djevelen henter ham hjem. Det er, som Ebbestad Hansen formulerer det, “blod og gørr og hjernemasse oppover veggene”. Folkebokens utbredelse sørger for at Faust-historien blir europeisk fellesstoff, med et ekko som kan høres gjennom århundrene. Myten lever videre på teateret (inkludert dukketeateret og operascenen), ikke minst i England, hvor den kjente dramatiker Christopher Marlowe skriver publikumssuksessen *The Tragical History of Doctor Faustus* ved inngangen til 1600-tallet.” (Bjarne Riiser Gundersen i *Morgenbladet* 31. august–6. september 2007 s. 28)

Flere eksempler: *Apollonius fra Tyrus* (1471), *Melusine* (ca. 1474), *Hertug Ernst* (ca. 1476), *Fortunatus* (1509), *Till Eulenspiegel* (1515), *Den vakre Magelone* (1527), *Siegfried med horn* (1528; *Der gehörnte Siegfried*), *Schildbürgerne* (1598; *Die Schildbürger*) og *Haimons-barna* (1604; *Die Haimonskinder*) (Schneider 2004 s. 90).

“Den danske folkeboken *Griseldis* er oversatt fra (neder)tysk (den første (høy)tyske trykte utgaven utkom 1471), den tyske fra Petrarca's latinske tekst og denne er igjen en bearbeidelse av novellen om Griseldis i Boccaccios *Dekameronen* (10. dag, 10. novelle [...]). Den danske versjonen ble som oftest utgitt sammen med *En Doctors Datter*. [...] *Griseldis* er en urovekkende fortelling om en greve som plutselig får det for seg at han skal plage og ydmyke kona si. Først begynner han å snakke nedsettende om henne og fortelle henne at undersåttende hans er misfornøyd med henne på grunn av hennes lave stand. Deretter utsetter han henne for grusomme prøvelser: *Griseldis* må finne seg i at datteren og sønnen “henrettes” (noe som bare er et narrespill; de sendes til en slektning). Deretter lures hun til å tro at paven har gitt mannen tillatelse til å skille seg fra henne. Hun blir sendt tilbake til faren i bare

serken. Klimakset nås da hun blir invitert ektemannens bryllup med den nye kona (også bare et narrespill; “kona” viser seg å være datteren til Griseldis). Til slutt tar greven Griseldis til seg igjen, og hyller henne for hennes tålmodighet: “Ingen mand i Verden haffuer saa yderlig fristit oc forsøgt sin Høstru / oc fundit saa stor oc mectig astadighed hoss hende som ieg haffuer giordt.” ” (Per-Erik Skramstad m.fl. i <http://www.gravgaver.no/folkebok-griseldis-en-doktors-datter.htm>; lesedato 23.11.18)

“Eventyrromanen om Fortunatus ble første gang utgitt i bokform i 1509 i Augsburg. Til tross for mange forsøk på å påvise fransk, spansk eller engelsk opprinnelse, er det mye som tyder på at den ble skrevet i Augsburg omtrent 1450, kanskje av Burk(h)ard Zink. Andre navn som er blitt foreslått, er Johannes Heybler (apotekeren som besørget boken trykket i Augsburg i 1509), Stephan Fridolin (ca. 1430-etter 1500). På 1500-tallet ble den utgitt hele 30 ganger; på 1600-tallet 10. Den første danske utgaven vi kjenner, ble utgitt i 1575. Bare fragmenter av denne utgaven er bevart. [...] Romanen er todelt: Første del handler om Fortunatus, andre del om sønnen hans Andolosia. Første del: Fortunatus’ opplevelser – Fortunatus tar tjeneste hos en greve, men lures til å tro at greven vil kastrere ham. Han rømmer, og vikles inn i en mordsak. I siste liten unngår han å bli hengt. Flakkende rundt i skogen møter han jomfru Fortuna, som gir ham en pung som aldri blir tom for penger. Pungen stjeles og vinnes tilbake før Fortunatus atter slår seg ned på fødestedet Kypros. Der gifter han seg med Cassandra, som føder ham to sønner (Ampedo og Andolosia). Etter å ha tilbrakt 12 år med kone og barn, legger Fortunatus ut på reise igjen. I Alexandria stjeler han sultanens magiske ønskehatt. Denne hatten gjør en i stand til å forflytte seg dit en ønsker. Før Fortunatus dør, forteller han sønnene om pungens og hattens hemmelighet. [...] Andre del: sønnen Andolosias opplevelser – Fortunatus’ yngste sønn Andolosia leser i en bok om farens reiser, og drar selv ut på reise. Pungen og ønskehatten mistes og gjenvinnes et par ganger. Han får også horn da han spiser av en spesiell sort epler, men en eremitt hjelper ham til å finne epler som fjerner hornene. Med disse eplene hevner han seg på kvinnen som stjal hans pung og ønskehatt, og setter horn på henne. For å vinne tilbake pungen og ønskehatten, utgir han seg for å være lege. Andolosia tas til fange og tortureres av to fyrer som vil vite hvor han får alle pengene fra, og til slutt må han fortelle om pungen. Storebroren Ampedo brenner ønskehatten for at ikke uvedkommende skal få tak i den, og dør av sorg mens Andolosia er borte. Andolosia kveles av en av kidnapperne. Da begge brødrene er døde, mister pungen sin kraft.” (Per-Erik Skramstad m.fl. i <http://www.gravgaver.no/folkebok-fortunatus.htm>; lesedato 26.11.18)

“Folkeboken Marcolfus handler om en bonde som på lavkomisk vis driver gjøn med den vise kong Salomo (Salomon). [...] I den danske utgaven fra 1699 lyder tittelen: Marcolfus / Det er: En lystig Samtale imellem Kong Salomon og Marcolfum / Saare kortvillig at læse. Den har tre hoveddeler:

1. Den groteske beskrivelsen av Marcolfus og hustruen.
2. Dialogen mellom Marcolfus og Salomo.

3. Marcolfus' narrestreker med kong Salomo." (Per-Erik Skramstad m.fl. i <http://www.gravgaver.no/folkebok-marcolfus.htm>; lesedato 23.11.18)

"Folkeboken om Uglespeil er kanskje den morsomste skjelmeroman som noen gang er skrevet. For oss enkle mennesker som "staae paa et lavt Trin af Cultur", er Uglespeils amoralske degradering av samfunnet han lever i en sann svir. Bokens sannsynlige forfatter, Hermann Bote, boltrer seg i anal humor, nonkonform galskap og usystematisk opprør. Uglespeil både er og er ikke en revolusjonær. Hans opprør er infantilt; det er nærliggende å sammenlikne ham med brødrene Marx [dvs. en amerikansk komikergruppe]. Selv om Uglespeil opponerer mot autoriteter, er det ikke på vegne av folket han gjør opprør. Like ofte er det folk fra lavere sosiale lag som er hans ofre." (Per-Erik Skramstad m.fl. i <http://www.gravgaver.no/folkebok-till-uglespeil.htm>; lesedato 23.11.18)

"Folkeboken om keiser Octavian og hans to sønner, Florens og Lyon har sin opprinnelse i fransk ridderdiktning fra høymiddelalderen. Opplysningen i de første utgavene [...] om at den er skrevet på latin kan være riktig, men det kan også bare skyldes at den første utgiveren ønsket å sannsynliggjøre sannhetsgestalten i historien ved å vise til en eldre latinsk krønike. Mange av folkebøkene som ble utgitt i det 15. og 16. århundre ble sett på som historieskrivning, ikke fiksjon. At mange av disse historiene bare var fiksjon, var en av de tingene styresmakter og presteskap reagerte så sterkt på. Det ble oppfattet som om utgiverne villedet leserne med dikt og løgn og umoralske handlinger som førte folk bort fra en kristent liv. Interessant er det også å se hvordan den danske utgiveren med stolthet viser til at hans bok er oversatt fra et tysk forelegg, som igjen er oversatt fra fransk, som igjen er oversatt fra latin. Utgiveren så det altså som et stort pluss at det var en fjerdegenerasjonsoversettelse han la frem for sitt danske publikum. I sannhetens navn skal det dog nevnes at henvisningen til tidligere oversettelser også understreker at dette er en fortelling som har slått rot i mange land, og følgelig har hatt et stort publikum, noe som mange fortsatt ser på som et kvalitetsstempel. I *Keiser Octavian* finnes mange kjente motiver fra litteraturen, som for eksempel "den forsmådde elskers hevn" (jf. *De syv vise Mestre*) og "den uskyldig utstøtte hustru" (jf. *Griseldis og En Doctors Datter*)." (Per-Erik Skramstad m.fl. i <http://www.gravgaver.no/folkebok-keiser-octavian.htm>; lesedato 23.11.18)

"*Sju vise mästare* [...] första svenska utgåva publicerades 1642. Efter sin frus frånfälle har kejsaren, Pontianus, gift om sig – ett mycket vanligt inledande motiv i de äldre folkböckerna. Hans ende son, Diocletianus, uppfostras på annat håll av sju visa mästare, men den nya kejsarinnan, som är barnlös, vill att Diocletianus återvänder till hovet, så att hon får någon att rå om. Trots sin förra frus uttryckliga varning att låta sonen träffa en eventuell framtida styvmor går Pontianus med på förslaget. Så fort kejsarinnan och Diocletianus dock blir ensamma försöker hon förföra honom, och när det inte lyckas anklagar hon honom för att ha försökt våldta henne. Diocletianus sätts i fängelse för att dagen därpå hängas. Till hans hjälp kommer dock de sju visa mästararna, som en efter en försöker övertyga kejsaren om

sonens oskuld genom att berätta sedelärande historier för honom. Historierna har i princip den genomgående sensmoralen att kvinnor inte är att lita på. För varje misogyn historia kontrar kejsarinnan med att förtälja en med motsatt tendens, att söner ständigt vill sina fäder ont och att rådgivare är opålitliga. Pontianus slits så mellan dessa tendentiösa skildringar och lyckas aldrig fatta ett slutgiltigt beslut angående sonens öde. Det hela löses av att Diocletianus plötsligt en dag kliver in vid hovet och avslöjar att en av kejsarinnans kammarjungfrur i själva verket är hennes älskare utklädd till kvinna. Hur han har fått reda på detta eller kommit till den slutsatsen förklaras aldrig. Diocletianus avslöjande fungerar istället som en *deus ex machina*, för att få stopp på berättelsen, vilken annars saknar progression och där berättandet skulle kunna fortgå i all oändlighet i och med att kejsaren ständigt börjar om från samma utgångspunkt var gång han konfronteras med en rådgivande berättelse. Händelserna kring Pontianus utgör endast en ramberättelse, vilken ger anledning att få berätta ett otal andra historier. Hur många eller hur få har egentligen ingen betydelse för upplösningen, och exakt vilka historier som berättas har varierat under århundradena.” (Wingård 2014)

“På vei til Golgata forsøkte Jesus å hvile seg ved skomakeren Ahasverus’ hus. Ahasverus ble vred, og ba ham pakke seg dit han hørte hjemme. Jesus så på ham og sa: “Jeg vil stå her og hvile, men du skal gå til den ytterste dag.” Siden den dag har Ahasverus flakket omkring i verden. Ahasverus er også kjent som den evige jøde, Jerusalems skomaker, Buttadeus m.m. på engelsk kalles han the Wandering Jew, på tysk der ewige Jude og på fransk le Juif errant. Den første folkeboken om den evige jøde så dagens lys i 1602 og var på tysk: “Kurtze Beschreibung und Erzählung von einem Juden mit Namen Ahazverus”. Med denne boken (eller riktigere: pamfletten) fikk den hvileløst vandrende synderen navnet Ahasverus, han var blitt skomaker og han var jøde. Den danske folkeboken, som er en oversettelse av den tyske, kom antakeligvis i 1607, men den eldste som er bevart, er fra 1631.” (Per-Erik Skramstad m.fl. i <http://www.gravgaver.no/folkebok-den-evige-jode.htm>; lesedato 26.11.18)

“Folkeboken om Judas forholder seg fritt til den Judas vi kjenner fra Bibelen. For å sprite opp historien er den tilsatt litt ekstra krydder: Judas blir satt ut på sjøen (jf. Moses), han stjeler et eple i farens hage (syndefallet), dreper broren (Kain), dreper faren, tar moren til ekte (Ødipus) før han blir Jesu disippel. Det er ikke mye godt som kom fra Judas; han “øfvede sig stedse oc altid udi Skalckhed oc Ondskab”. Han står for det som samtiden så på som sikre tegn på moralsk forfall: opprør mot faren, banning og det den slags uvegerlig fører til: tyveri, mord og liknende. “Det var med hannem ligesom den der vil tage et Kul oc toe det hvidt med megen skuren oc toen / jo meere mand skurer jo slemmere det blifver / saa var det oc med Iudas / jo meere den HErre Christus hand lærde oc underviste hannem / jo argere oc slemmere hand bleff udi sit Skelmeri oc Skalckhed.” Fortellerens advarende pekefinger i denne fortellingen minner sterkt om rådgivende litteratur fra 1500-tallet, som for eksempel Peder Palladius’ *Visitatsbog*. Tresnittet som ble brukt på tittelbladet [...] viser menn i syndige aktiviteter som drikking og terningspill.”

(Per-Erik Skramstad m.fl. i <http://www.gravgaver.no/folkebok-judas.htm>; lesedato 26.11.18)

“Even before the invention of the printing press by Johannes Gutenberg in ca. 1450, numerous German authors appeared producing prose novels that were either based on Italian, French, Latin literature, or they drew their material from Middle High German heroic poems and courtly romances. Some of those new novels present innovative creative material, such as *Alexander von Metz*, *Barbarossa*, *Brissonetus*, *Faustbuch*, *Fortunatus*, *Wagnerbuch*, *Ritter Galmy*, and *Gabriotto und Reinhart*. Others were didactic narratives, drawing from everyday experiences and from the learned tradition, such as *Claus Narr*, *Till Eulenspiegel*, *Der Finkenritter*, *Die Gartengesellschaft*, *Wendunmuth*, *Rastbüchlein*, *Katzipori*, or *Schimpf und Ernst*. Recent scholarship has slowly discovered the significance of this large corpus of prose works, which is oddly situated between the Middle Ages and the Renaissance, especially because most of the literary material derives from the twelfth and thirteenth centuries, and yet it suddenly appealed again to the new audiences in the fifteenth and sixteenth centuries, probably also because it was rendered into prose and adapted in style and outlook to the new tastes.” (Albrecht Classen i <http://www.mdpi.com/2076-0787/4/4/676/pdf>; lesedato 19.11. 18)

“Även om det kan vara svårt att avgöra vad som räknas som folkbok finns ett antal verk som kan sägas utgöra ett slags kanon på området. Det handlar om berättelser som “Grisilla”, “Marcolfus”, “Magelona”, “Till Ulspegel”, “Sju vise mästare” och “Apollonius av Tyrus”. Med möjligt undantag för den skabrösa historien om storskojaren Till Ulspegel har alla berättelserna antikt eller medeltida ursprung, och novellsamlingen *Sju vise mästare*, liksom kärlekshistorien mellan Magelona och riddar Peter med silvernycklarna, hämtar större delen av sitt stoff från österländsk berättartradition. Historien om den munvige men grove bonden Marcolfus som debatterar med självaste kung Salomo rymmer både drag av sokratisk dialog och kristen mytologi. I regel är författarna okända, men det finns undantag, som till exempel i fallet med “Grisilla” – berättelsen om en fattig torpardotter som blir upphöjd till furstinna, men prövas hårt för att bevisa sin lojalitet mot sin man – vilken bygger på en av novellerna i Giovanni Boccaccios *Decamerone*. Om “Grisilla” blivit folkbok från ett känt original är dock det omvända förhållandet vanligare. Den grekiska romanen *Apollonius av Tyrus* användes till exempel som förlaga till dramat *Pericles*, som tillskrivits Shakespeare.” (Rikard Wingård i http://www.oversattarlexikon.se/artiklar/Svenska_översättningar_av_folkböcker; lesedato 10.04.18)

Sigurd Heiestad gir eksempler på det han kallar norske folkebøker: “folkebøkene om Gjest Baardsen, Ole Høiland, Tordenskjold, Trysil-Knut, Sterke-Nils, Arve Brakar, Myllarguten, Terje Viken o.a.” (1946 s. 18). Mestertyven og Robin Hood-skikkelsen Gjest Baardsen (egentlig Gjest Bårdsen Sogndalsfjæren) ga ut en selvbiografi, *Gjest Baardsen Sogndalsfjærens Levnetsløb: Forfattet af ham selv* (1835 og senere), og i 1890-91 ga Holger Sinding under psevdonym ut *Gjest*

Baardsen: En Forbryders Livsroman. Arve Brakar var også en kjent tyv. Jørund Telnes ga i 1877 ut *Soga om Sterke-Nils*, en telemarking som levde på 1700-tallet og som det gikk sagn om på grunn av hans enorme styrke. Han skal blant annet ha løftet en 570 kilo tung stein utenfor Seljord kirke.

“När man under 1500-, 1600- och 1700-talet ville ge exempel på dålig litteratur var det alltsomoftast blivande folkbokstitlar som nämndes. Så är till exempel fallet i Georg Stiernhielms *Hercules* (1658), där innehållet i den odygdiga Flättjas bibliotek bland annat sägs bestå av: “Amadis, Marcolfus, och andre, / Som i gemeen äre tryckte på Dansk; Melusina, / Keyser Octavian, Finck Riddare, skön Magelona”. Alla dessa, möjligen med undantag för den för sin tid omåttligt populära riddarromanen *Amadis*, kom under 1800-talet att benämnas som folkböcker. *Marcolfus* är en skämthistoria, i vilken kung Salomo framställer en rad visdomsord för den tarvliga skälmen Marcolphus. Den senare svarar med plumpa parafraaser på Salomos ordspråk. *Melusina* är en övernaturlig berättelse, om den sköna Melusina, som en dag i veckan fick sin nedre halva förvandlad till en orm – eller en fisk beroende på vilken tradition man följer. *Kejsar Octavianus* berättar om Octavianus’ fru som oförskyllt tvingas fly från sin man, berövas sina barn, men på slutet återfinner dem och blir rentvådd. *Riddar Finke* är en komisk historia om en uppochnedvänd värld. Finke, eller Polycarpus, som han också kallas, är Münchhausens föregångare. I berättelsens början ger han sig av i syfte att bli riddare, samt jaga “sill och pölsor” och det hela slutar med att han föds. *Magelona* är en romantisk historia om Riddar Peter och Magelona, som älskar varandra men olyckligtvis skiljs åt och först efter många äventyrligheter lyckas återförenas. Förutom att folkböckerna i Stiernhielms och andra tidiga kritikers ögon bar på ett omoraliskt stoff och inte var lämpade för den som ville anse sig bildad ansåg de, precis som romantikerna, att de var naiva. Görres övertog i detta avseende en gammal uppfattning av folkböckerna, men värderade den annorlunda. Naiviteten blev till någonting positivt.” (Wingård 2014)

“[F]olkböcker är en alleuropeisk företeelse. Stammande från antik, österländsk och medeltida berättartradition trycktes folkboksverk från 1400-talets andra hälft och framåt i de flesta europeiska länder. Under 1500-talet tillkom några verk som kan ses som nya originalskapelser, men som likväl bygger på äldre tradition. Det gäller till exempel *Polycarpus* och folkboken om Faust, som genom Goethes försorg fortfarande är känd idag.” (Wingård 2014)

“På svenska började folkböcker ges ut relativt sent. Vi har förvisso några manuskript av *Sju vise mästare* översatta till svenska från andra hälften av 1400-talet, men det är först ett och ett halvt århundrade senare, i början av 1600-talet, som antalet översättningar verkligen ökar och vi kan räkna de första folkbokstrycken. Då hade i Danmark tryckningen och översättningen av folkböcker från kontinenten pågått i mer än 70 år. Till de första folkböckerna på svenska hör fabelsamlingen *Reyncke Fosz*, utgiven 1621, och från 1622 den sedelärande historien om den tålmodiga Grisilla, som prövas av sin make på de mest bestialiska

sätt, men består proven och förblir honom trogen. Från 1630 stammar den första svenska versionen av *Marcolfus*. Folkböcker på andra språk verkar dock inte ha fattats i Sverige under den här perioden. Framförallt verkar danska tryck ha varit särskilt lästa, vilket kanske inte är så förvånande med tanke på att språkbarriären mellan danska och svenska var ännu mindre under tidigmodern tid än vad den är idag. Den bokälskande adelsmannen Hogenskiöld Bielke importerade till exempel i slutet av 1500-talet folkböcker från Danmark” (Wingård 2014).

“Liksom i Tyskland, Danmark och de flesta andra europeiska länder var folkböckerna från början inte alls folkliga, utan utgjorde en exklusiv adelslitteratur. Särskilt gällde detta riddaräventyren, som i regel bestod av bearbetningar till prosa av medeltida versifierad riddardiktning, avsedd att framföras vid hoven och i andra aristokratiska kretsar. De flesta folkböcker var heller inte menade som ren underhållning. Ett sådant verk som *Marcolfus* användes i pedagogiska sammanhang och novellsamlingen *Sju vise mästare*, innehållande en hel del skabrösa historier, var ett homiletiskt verktyg, i vilket präster kunde finna material för sina predikningar. Under hela 1500-talet behöll folkböckerna i stort sett sin status som aktad litteratur, men under 1600-talet och framförallt 1700-talet ökar kritiken och folkböckernas anseende dalar bland kultureliten. Det torde vara korrekt att säga att i samma takt som borgerskap och lägre ståndspersoner får tillgång till folkböckerna, så tar de högre stånden, åtminstone officiellt, avstånd från dem. Och eftersom borgerskapet oftast har aspirerat på ett adligt leverne föses folkböckerna under 1700-talet även ut ur dessa kretsar. Kontentan blir att de som vill anse sig bildade i slutet av 1700-talet ser på folkböcker som endast lämpliga för barn och möjligen för de allra simplaste personer.” (Wingård 2014)

“Carl Jonas Love Almqvist talar i essän “Om Folknöjen betraktade ur politisk synpunkt” (1839) om folkböcker som “nedriga historier, som den s.k. lägre folkmassan nu, af brist på annan [läsning], för sitt nöje tillgriper”. Sådan litteratur skulle utrotas och ersättas med uppbyggligare skrifter. De gamla historierna var, enligt Almqvist, “antingen fulla af skrock, eller af läror, som i sanning arbeta på det rätta samhällets öfverändakastande”.” (Wingård 2014)

“Kring frågan exakt när folkböckerna blev verkliga folkböcker, det vill säga hela folkets läsning, har det tvistats. Någon populärlitteratur, i meningen masslitteratur, kan man bara tala om när det kommer till 1800-talets andra decennium och framåt, åtminstone om man ser till produktionsvolymen. Att fastställa några mer exakta brytpunkter längre tillbaka i tiden låter sig inte göras – till det är källmaterialet kring äldre folkboksläsande och folkboksägande alltför tunt. Ökad läskunnighet och bättre ekonomi var naturligtvis grundförutsättningar för en sådan utveckling och vad man kan säga är att det svenska folkets läskunnighet, genom kyrkans försorg, redan i slutet av 1600-talet var hög, förmodligen den högsta i Europa. Ekonomin torde således ha varit den primärt begränsade faktorn till att kunna komma i kontakt med folkböckerna vid den här tiden.” (Wingård 2014)

“Det finns dock enskilda exempel på hur folkböcker redan tidigt köpts av till och med de allra fattigaste i samhället. Ett sådant handlar om den danske tjänstepigan Mette Jensdatter. Hon levde i armod, hade inte ens råd att betala skatt, men hade lyckats lära sig att läsa på egen hand. När hon dog 1688, berättar prästen Johannes Råde som gravsatte henne, hade hon varit på väg till marknaden för att köpa någon liten historia, som *Peter med silvernycklarna* till exempel. På vägen hem hade hon av okänd anledning avlidit, och hittades först sex veckor senare. Historien om Peter med silvernycklarna, som pastor Råde nämner, är den förut omtalade *Magelona*, som ibland gick under namn av sin manlige protagonist. Om det nu var just den eller någon annan folkbok Mette Jensdatter hade tänkt köpa vet vi inte, men exemplet visar att folkböcker på ett tidigt stadium kunde vara tillgängliga även för de minst bemedlade i samhället. Mette, som ju inte ens hade råd att betala skatt, hade vid tillfället för hennes död lånat pengar av sin bror, för att ha råd till köpet, vilket också visar vilka mått och steg man kunde vara beredd att vidta när läslusten trängde på. Att låna och skriva av böcker, eller få dem upplästa för sig var naturligtvis ytterligare strategier att tillgripa.” (Wingård 2014)

“En starkt bidragande orsak till att även fattigt folk började kunna ha råd med folkböcker i slutet av 1600-talet var att produktionsformerna för folkböcker förändrades. Under 1400-talets andra hälft och under en stor del av 1500-talet trycktes folkboksverk inte sällan i praktfulla folioutgåvor, för att möta den adliga kundkretsens efterfrågan på exklusiva bokvolymmer. Parallellt utgavs också enklare editioner i de mer modesta formaten kvarto och oktavo. Under 1600-talet föll dock de statusfyllda foliovolymerna helt bort – en indikation på folkböckernas alltmer tvivelaktiga tillvaro i de finare salongerna – och i den svenska tryckproduktionen finner vi endast utgåvor i oktavformat. Folkböckerna kostade dock fortfarande en hel del att trycka, ty texternas längd var oftast försvarlig och rymdes inte på mindre än 200 till 300 sidor. Det är först i seklets slutskede och i början av det nya, som boktryckarna i Sverige och Danmark anar en affärsidé i att förbilliga folkbokstrycken i syfte att möta en efterfrågan på sådan läsning bland de lägre klasserna – på kontinenten hade detta dock stått klart sedan länge, inte minst i Frankrike där sådana tryck kom att gå under beteckningen *Bibliothèque bleue*. Man börjar till den ändan att skära i texterna för att få ned sidantalet och därmed pappersåtgången, som var den stora utgiftsposten vid all form av boktryck. Det illustrationsmaterial som folkboksutgåvorna tidigare stundtals var utrustade med plockas också bort och typstorleken på rubriker minskas. Målet tycks ha varit att få plats med hela verket på ett till fyra ark i oktav, det vill säga 16 till 64 sidor, för att därmed kunna utbjuda böckerna till lägre pris. Under 1700-talet finns förvisso exempel på mer voluminösa editioner, till exempel ett par utgåvor av äventyrsberättelsen om Fortunatus, men tendensen är fallande. Under 1800-talet finner vi endast folkböcker i skillingtryckets enkla utstyrelse och längden har nu minskats ner ytterligare.” (Wingård 2014)

“Innehållsmässigt har de överlevt övergången från katolicism till protestantism och överföringen in i ett moralfixerat 1800-tal. Formmässigt har de visat sig

anpassningsbara till många olika bokmarknadsmässiga förhållanden. I början av 1900-talet är dock folkböckernas saga all. Intresset från de föregående läsekretsarna avtar. Förlag och tryckerier slutar att överhuvudtaget ge ut några folkböcker – annat än i etnologiska syften. Någon helt nöjaktig förklaring till denna utveckling har än så länge inte kunnat ges, men en kombination av förändrade läsvanor, konkurrens från nya, populära genrer, som till exempel äventyrs- och kriminalromaner och ett påtagligt ointresse från producenternas håll ligger till grund. I flera fall, som tysk forskning har påvisat, hängde vissa folkböckers överlevnad enbart på det faktum att boktryckarna av ren rutin fortsatte att trycka dem, trots att det saknades avsättning. Idag är de många folkboksverk som under flera århundraden traderats totalt bortglömda utanför specialistkretsar, och trots den enorma mängd av folkbokstryck som tryckerierna har pumpat ut genom historien är folkböcker dessutom sällsynta i sig själva. Att vara tryckt på dåligt papper, endast bunden med en enkel tråd i ryggen och utan omslag ger en bok inga goda odds för överlevnad. Lägg därtill att vara hårt läst, om och om igen, kanske av många händer, och att inte ha någon vidare status som kulturprodukt, så ökar inte chanserna nämnvärt.” (Wingård 2014)

“Viktor Rydbergs novell “Pojkarne” (1886) berättar om Rydbergs ungdomliga alter ego, som för några hopspårade slantar köper folkböckerna *Karsus och Moderus* och *Polykarpus eller Riddar Finke* samt en samling visor. Han finner ett undanskymt ställe där han hoppas få vara ifred med den nyinförskaffade lektyren. Rydberg skriver: “Läsningen af *Karsus och Moderus* började. Berättelsen var spännande. Karsus är en bof, som har ondt i sinnet mot sin hederlige broder Moderus. Skola hans nedriga anslag gå i fullbordan?” Det är uppenbarligen för det thrillerartade momentet, som pojken har fastnat för berättelsen. Historien framkallar frågor och förhoppningen om att dessa ska få sina svar längre fram, att spänningen ska lösas. Det är förväntningar som de flesta av nutidens läsare har på sin läsning. Deckaren har inte för inte kommit att bli vår tids mest populära genre. Men det finns andra sätt att läsa på, och folkböckerna utgör i själva verket ett bra exempel på sådan alternativ läsning. För att illustrera detta kan ett annat, fiktivt, exempel anföras från en samtida kollega till Rydberg, nämligen Emelie Flygare Carlén. I romanen *Pål Värning* (1844) kommer den medellöse Pål till värduset Knäppen, där han konfronteras med Nora, dotter till värdinnan. Pål älskar visor och folkböcker därför att man “får veta *alltihop* på ett par blad”. Nora däremot tycker om långa romaner, eftersom man “blir så nyfiken och ängslad [...] och det är för roligt, ju längre det drar ut!” Detta har dock Pål svårt att förstå. “Jag bryr mig icke så mycket om att vara nyfiken”, säger han, “för det kan jag ändå icke vara mer än en gång. Men mina sagor och visorna också har jag läst tusen gånger och kan läsa dem tusen gånger än [...]”. Till skillnad från Nora och Rydbergs pojke drivs inte Pål i sin läsning av att texten ger upphov till frågor hos honom, frågor som kräver sin lösning. Tvärtom är det tryggheten, att veta precis vad som kommer att hända, att så att säga “behärska” berättelsen, som Pål söker i sin läsning.” (Wingård 2014)

“En eiendommelighet ved folkebøkene er deres tittelblad [...]. De er som regel “fylt med en lang og vidløftig Titel, hvori der gøres Rede for Hovedindholdet af

Bogen, og som ofte ender med en ‘Moral’ ” (Johannes Knudsen i forordet til *Lucidarius*). De lange titlene var en viktig måte å lokke folk til å kjøpe bøkene. I 1493 utkom en bok med tittelen *Wigoleyß vom rade vom grafcuperg* (utgitt av Schönsperger i Augsburg); når boktrykkeren Knoblauch i Straßburg 26 år senere utgir boken, strekker tittelen seg over fire linjer.” (Per-Erik Skramstad m.fl. i <http://www.gravgaver.no/folkebok.htm>; lesedato 26.11.18)

“Folkboken om *Fyra köpmän i främmande land* (i Sverige även tryckt som *Äktenskapskärleks ärekrona*) [...] har i en svensk utgåva från 1689 följande fullständiga titel: *Een Skön och Lustig Historia, Om fyra Kiöpmän som reste vthi fremmandeland, och kommo til Gäst en gång vthi ett Härberge, och ibland annan lustigheet begynte the at Skiämta något om sina Hustrur som the hwar vthi sin Stadh hemma hade, och der igenom blef emellan twänne vtfäst Wadh, Hwarföre den som besweken blef, wille låta Lijfwet affhända sin egen Hustru, Men bleff dock vnderligen bewarat, och vnkam honom owiterligen vthi främmande Land, där hon bekände sigh wara Mansperson, och kom til stoor ähra och myndigheet at hon bleff en förste och Regent öfwer et Konungarijke, och fick omsider sin oförrätt hämna låta, och kom til sin Man igen med frögdh och glädie. Redan genom att läsa titeln får vi i ganska precisa ordalag reda på berättelsens handling och upplösning.” (Wingård 2014)*

“Summerande kapitelingresser är närmast legio bland de äldre utgåvorna och vad gäller själva innehållet så gör historiernas berättare eller andra auktoritativa karaktärer inte sällan förutsägelser om det fortsatta händelseforløppet. Folkböckerna arbetar också med stereotypa och genrekonventionella element, vilket skänker trygghet åt framställningen. Finns det en styvmoder med i berättelsen, så kan läsaren vara övertygad om att hon vill sitt styvbarn eller sin svärdotter illa.” (Wingård 2014)

“1638 – I et åbent brev fra Christian IV forbys salg i kirkene av Uglespeil og andre folkebøker: “Eftersom vi komme i forfaring, hvorledis underskedlige unyttige bøger og skrifter, som ulspild och deslige, saa och letferdige boeleviser och andre utienlige viser, digt, fabel, eventyr och ublue kierligheds bøger endoch i kierkerne paa mange steder udi vore riger Danmark och Norge mange til stor forargelse at selgis, uanset der allene bøger fald skulle holdis och saadanne skrifter, som til opbyggelse tienne kunde och icke til forargelse och nedbrydelse, daa endog paa ingen steder her udi vore riger bør at lidis letferdige och forargelige bøger, dog paa det icke allene saadanne ublue skrifter och viser, meden och ald anden fabelverk, ulspild och eventyr af kierker nu først kand vorde afskaffet, ville vi med dette vort obne bref strengeligen och alvorligen alle bogførere, som i begge vore riger med bøger handle, forbudet hafve, at de icke herefter enten ulspild eller andre sadanne unyttige skrifter udi nogen kierke fal hafver, selger eller afhender. saafremt nogen bogfører sig herimod forbryder, daa skal alle deslige bøger och letferdige skrifter hannem fratagis och hand efter sin formufve bøde til kierken.” [...] 1726 – Reskript (kongelig befaling) av 27. september 1726: “Ingen forargelige

og forfængelige Bøger og trykt Tant, saasom St. Peders Rejse, Sybillæ Spaadom, Lucidarius, Skjemt og Alvor, og flere andre deslige Digte, samt forfængelige Viser og Legender maa henføres eller forhandles i Nordlandene, Finnmarken, og Trondhjems Amt, under Confiscation og Straf, som Loven over forfængelige Bøgers Forhandling foresiger.” ” (Per-Erik Skramstad m.fl. i <http://www.gravgaver.no/folkebok.htm>; lesedato 21.11.18)

Alle artiklene og litteraturlista til hele leksikonet er tilgjengelig på <https://www.litteraturogmedieleksikon.no>